

MATERIALISME UDEN MODSIGELSER

En anmeldelse af "Empiriproblemet" af
Lars Hem, p.247 + 290, Rhodos 1981

Benny Karpatschof

Lars Hem har skrevet et betydeligt værk, der netop beskæftiger sig med en række af de grundlagsproblemer, som Psyke & Logos programmatisk har erklæret som sit arbejdsfelt. Det er derfor naturligt at Empiriproblemet bliver anmeldt i dette tidsskrift.

Bogen består af to bind, hvoraf det første beskæftiger sig med metodologiske spørgsmål, mens det andet er viet til filosofiske problemer. Hele værket har undertitlen "om empiri, teori og handling i samfundsvidenskab og psykologi", og har således et særdeles omfattende emneområde. Bogen kan ses som et monument over de landvindinger, som nybruddet i 1968 har afstedkommet inden for psykologi og samfundsvidenskab. Den er ingen introduktion til metodologi og videnskabsteori, men snarere et debatindlæg for en ret snæver målgruppe af forskere, der i forvejen er initierede og engagerede i deres fags grundlagsproblemer.

Metodeproblemer

Det første, metodologiske, bind består udover en indledning og en opsummering af fire kapitler, der giver et godt billede af forfatterens egen empiriske baggrund. Det første af disse kapitler handler om hans erfaringer som aktionsforsker ved det dengang nyoprettede norske forsøgsgymnasium, og som de dertil knyttede modsætninger: mellem at være deltager og tilskuer, mellem at beskrive og forandre, mellem at udvikle en pragmatisk model og at bidrage til en almenyldig teori.

Det næste kapitel er om selve data-fødslen. Her ses både den oprindelige inspiration fra Galtung, og den distance som forfatteren har tilbagelagt i forhold til samme. Dette kapitel er karakteriseret af et ønske om at bevare de stringensskriterier, som positivismen stillede til empirisk forskning, samtidig med den udvidelse af forskningsområdet og forskningsmetoderne, som positivismekritikken har bidraget med.

Herefter følger et kapitel om de metodologiske problemer i socialiseringsforskning, hvor forfatteren selv har deltaget i Harriet Holters projekt-gruppe. I dette kapitel behandles særligt problemet med det perspektiv-bundne ved enhver klassificering. Socialiseringsundersøgelser kan derfor sige lige så meget om kulturforskelle hos undersøgeren som hos de under-søgte.

Herpå skriver forfatteren så om psykoanalyse som empirisk videnskab. Det er øjensynligt, at forfatterens kliniske erfaringer har betydet en voldsom udvidelse af hans empiribegreb.

I det afsluttende kapitel forsøger forfatteren at opsummere erfaringerne fra de fire føromtalte empiri-kredse. Han understreger særligt nødvendigheden af en parti-teori af et leninistisk tilsnit som en af de organisatoriske forudsætninger for at opbygge såvel selvforståelse som handling i fælleskab.

Filosofiske problemer

I det andet, filosofiske, bind forsøger forfatteren at fremlægge sådanne kundskabs- og videnskabsteoretiske synspunkter, som efter hans mening peger i retning af det filosofiske grundlag, som diskussionen af forrige binds metodespørgsmål nødvendiggør. Det forfatteren kalder kundskabs-teori består af ontologi og erkendelsesteori, som er behandlet i hvert sit kapitel. På grundlag heraf er det efterfølgende videnskabsteoretiske kapitel skrevet. Og det filosofiske bind afsluttes af et kapitel om samfundsvi-denskab og psykologi, såvel deres fællestræk, som særegne træk ved psy-kologien som videnskab. Jeg vil i denne anmeldelse koncentrere mig om det andet bind, fordi jeg opfatter bind 1 som en præsentation af de proble-mer, som bind 2 forsøger at bidrage til at løse. Det er efter min mening i dette filosofiske bind, at bogens hovedvægt ligger, og det er her der frem-træder en sammenhængende videnskabsopfattelse.

Begrebet kundskabsteori betegner en udvidelse i forhold til det område, der i vestlig filosofi hedder erkendelsesteori. Hvor erkendelsesteori alene beskæftiger sig med "hvad det betyder, at noget er sandt" og "hvilke prin-cipielle problemer, vi står overfor, når vi skal afgøre, *hvorvidt* en bestemt påstand er sand", der omfatter begrebet kundskabsteori hos forfatteren tillige den filosofiske disciplin, som hedder ontologi. Altså diskussionen af "hvad man mener med, at noget *er*". I halvtredserne og det meste af tredserne var positivismens doktrin stadig eneherkende, hvad angår ontologi. Nemlig at det var en *metafysisk* disciplin, hvad der i positivismens puristiske konception var ensbetydende med, at denne disciplin var meningsløs. Selve dette faktum, at det filosofiske bind tager sit udgangspunkt i de ontologiske spørgsmål, som for 15 år siden var aldeles tabuerede, er et synligt tegn på lettelsen ved at blive befriet fra den positivistiske åndenød.

Forfatteren argumenterer for, at også en "ren" erkendelsesteori er ontologisk forpligtende. Man kan tilsyneladende ikke engang afvise de ontologiske spørgsmål uden at implicere en skjult ontologi - oftest af idealistisk karakter.

I bindets indledningskapitel skriver forfatteren, at "de mest fremskredne videnskaber har etableret så meget fælles gods rent kundskabsmæssigt, at enhver filosofisk begrundelse for eller imod holdbarheden af denne kundskab synes overflødig". Og forfatteren skriver så: "Således er tilstanden ikke uden videre inden for psykologi og samfundsvidenskab". En vurdering, som bogens første bind har demonstreret med al ønskelig tydelighed. I en note understreger forfatteren imidlertid, at en filosofisk analyse skal være sig for alene at tage udgangspunkt i dette rent *negative* forhold. Altså at psykologi og samfundsvidenskab befinder sig i en nærmest kronisk grundlagskrise. Med sin gamle læremester Galtung henleder forfatteren også opmærksomheden på det ofte oversete faktum "at sociologisk og psykologisk kundskab 'virker'".

Dette mener jeg er et godt eksempel på bogens både uortodokse og dybtgående refleksion. I stedet for som i en almindelig metodologi at diskutere hvorfor forskning ikke virker, når man har al grund til at gå ud fra at den skulle gøre det, så undrer forfatteren sig langt mere over, at f.eks. moderne psykoterapi faktisk "virker", når det metodologiske grundlag er så dårligt, at der var al mulig grund til at forvente, at den ikke gjorde det.

En materialistisk ontologi

Efter indledningen formulerer forfatteren i bindets første kapitel en materialistisk ontologi i tre enkle punkter:

- a) Hvilke egenskaber, det eksisterende har, er uafhængig af den erkendende bevidsthed.
- b) Det, som eksisterer, eksisterer på en bestemt og ingen anden måde, det har bestemte og bestembare egenskaber.
- c) Det, som eksisterer, har uendeligt mange egenskaber, en udtømmende beskrivelse af noget, som eksisterer, er ikke muligt.

Forfatteren stiller denne materialistiske ontologi over for den idealistiske, idet han med Lenin hævder, at der kun er disse to muligheder. Kun den solipsistiske udgave af idealismen mener han er konsistent argumenterbar ved siden af materialismen. Og den konsekvente solipsisme har som bekendt ikke mange tilhængere.

Man kan måske sige, at med den meget argumentationslogiske, undertiden næsten fagfilosofisk orienterede, diskurs som forfatteren holder sig til, og med den vidtfavnende ontologiske åbenhed i ovennævnte pkt. c, nærmer forfatteren sig en materialisme, som er så uforpligtende, at den meget

ligner den anglosaksiske position, der hedder realisme. Men dette spørgsmål skal jeg vende tilbage til.

I ontologikapitlets sidste afsnit diskuterer forfatteren denne materialismes forhold til logikken på den ene side og til tidsbegrebet og der *forandringen* på den anden. Forfatteren forsøger i smuk overensstemmelse med sin opfattelse af ontologiens primære status i forhold til erkendelsesteorien og dermed logikken, at begrunde logikken i sin egen ontologi. Logikken er nemlig ud fra forfatterens opfattelse først og fremmest knyttet til kontradiktionsætningen: "Dette, at intet både er og ikke er det samme med hensyn til det samme." Forfatteren mener, at kontradiktionsprincippet følger af pkt. b i hans ontologi, nemlig "at materien er på en bestemt måde".

Dette er nok et karakteristisk eksempel på, hvad jeg har kaldt forfatterens argumentationslogiske diskurs. Rent bortset fra de logiske rekursproblemer, det må give *logisk* at udlede logikkens grundlag ud fra ontologiens grundlag, er der her tale om en begrebsdannelse, hvor logikkens status af et faktisk menneskeskabt produkt med bestemte samfundsmæssige og historiske rødder er uden væsentlig betydning. Jeg anfører ikke dette som en brist ved forfatterens argumentation, der så vidt jeg kan se, er logisk sammenhængende. Men jeg ser det som et eksempel på den slags kundskabs-teoretiske spørgsmål, som ligger uden for forfatterens diskurs.

En genspejlingsteoretisk erkendelsesteori

Efter at forfatteren i det forrige kapitel har begrundet eksistensen af en materialitet "uafhængigt af den erkendende bevidsthed", forsøger han nu at redegøre for karakteren af denne "erkendende bevidsthed" og dens relation til den uafhængige materialitet. Jeg har tidligere i dette tidsskrift argumenteret mod genspejlingsteorien,¹ og jeg skal ikke her genoptage denne polemik. Det er vigtigt at understrege, at forfatterens filosofiske standpunkt adskiller sig afgørende fra den form for leninisme, der er den officielle doktrin i Sovjet og Østeuropa. Det hænger dels sammen med den næsten pluralistiske understregning af materialitetens udtømmelige, og derfor reelt ubeskrivelige mangfoldighed. Og dels med hvad forfatteren i dette kapitel kalder "erkendelsens perspektivitet". Da verden er mangesidig, ja faktisk uendelig-sidig, så må en sober videnskabelig fremstilling gøre rede for *hvad* det er for aspekter ved verden, man beskriver, og fra *hvilket perspektiv* denne beskrivelse finder sted. Det punkt hvor forfatteren mest afgørende adskiller sig fra den såkaldte dialektiske materialisme, som han ellers følger et langt stykke af vejen, specielt i sin ontologi, er i spørgsmålet om adskillelse mellem fænomen og væsen. Så vidt jeg har forstået, afviser forfatteren væsensbegrebet som dogmatisk. Han er i det hele taget ikke meget for fundamental- eller universal-teorier. I stedet søger han at opret-

holde på den ene side en mangfoldighed af lokale partial-teorier, der beskæftiger sig med hvert sit aspekt, og på den anden side en logisk konsistens mellem disse. Det sidste søger han at opnå gennem et krav om *korrespondens*, idet han ser dette det måske dybeste af Bohrs erkendelsesteoretiske begreber, som alternativet til såvel reduktionisme som elektricisme.

I dette erkendelsesteoretiske kapitel kommer forfatteren naturligvis også ind på nogle af kognitionspsykologiens klassiske problemer omkring begreber, perception og klassifikatoriske afgørelser. Det sidste emne er behandlet i et afsnit skrevet af Jens Mammen, der ligeledes har skrevet en lysende klar note om paradigmet for al teoretisk generalisering, nemlig den specielle relativitetsteori som en udvidelse af den klassiske mekanik. I det hele taget mærkes i de to kundskabsteoretiske kapitler en meget stærk inspiration fra Jens Mammen, hvad forfatteren da også uforbeholdent vedkender sig i bindets forord.

Herefter har forfatteren så et grundlag for at bestemme det perspektivbegreb, der tidligere er understreget som fundamentalt for hans erkendelsesteori. Faktisk må dette begreb ses som den historiske materialismes indvirken på den noget akademiske og praksisforladte ontologi, som er indført i det forrige kapitel. Princippet om erkendelsens perspektivitet indebærer nemlig, "at erkendelsens historie er historien om menneskelig aktivitet". Ud fra dette princip er alle teorier lokale, simpelthen fordi erkendelsens subjekt er det. Dette er en meget klar, men også en meget kontroversiel teori-opfattelse. Der er for mig at se et problem ved dette lokalitetspostulat, som skyldes at forfatteren ikke skelner mellem teori, som afgrænset historisk produkt, og som overskridende historisk proces. Det er således klart, at vi retrospektivt kan se og forklare lokaliteten i Newtons mekanik. Men når vi ser på bevægelsen fra Newton over Einstein til den moderne kosmologi, så bliver lokaliteten langt mindre indlysende. Lige så væsentlig som den tidsbestemte erkendelses begrænsethed er, synes jeg, selve den menneskelige erkendelses grænseoverskridende karakter. Forfatteren erkender, at hans lokalitetsprincip ikke umiddelbart stemmer særligt godt overens med naturvidenskabelige teorier, og dette problem tages op i det følgende videnskabsteoretiske kapitel.

Det erkendelsesteoretiske kapitel afsluttes med en diskussion af Dag Østerbergs "Forståelsesformer", den bog der så afgørende indgik i Studenteroprørets åndelige bagage. Gensynet med den tidligere guru har øjensynligt været en skuffelse. Østerbergs flirt med dialektikken afvises både for sin forsigtighed og for sin trods alt kompromitterende omgang med Hegel. Forfatteren kan hverken acceptere dialektik som en ontologisk eller som en logisk disciplin. Dette er der da også gode grunde til. I den første form har naturdialektikken stort set ført til en videnskabsblokerende dogmatik, og i den sidste form til en ofte løsagtig obskurantisme. Ud fra mine helt personlige forudsætninger må jeg imidlertid mene, at disse negative er-

faringer får forfatteren til at smide det ufærdige barn ud sammen med det vederstyggelige badevand. Det er tydeligt, at forfatterens ønske om et konsistent metodologisk grundlag, fører ham til en opfattelse af modsigelse som et rent teknisk problem inden for logikken. En disciplin der bygger på kontradiktionsprincippet, og hvis opgave det derfor er at eliminere modsigelser. Den materialisme, som fremføres i Empiriproblemet, er en materialisme på den klassiske kontradiktionsætnings grund. Det er en materialisme uden modsigelse. Det er bogens logiske styrke. Men det kan også ses som dens filosofiske begrænsning.

Lokale teorier og pragmatiske modeller

På grundlag af de to foregående kundskabsteoretiske kapitler går forfatteren nu over til at behandle de videnskabsteoretiske spørgsmål. Hans mål hermed er bl.a. at afklare forholdet mellem på den ene side naturvidenskaberne og på den anden side de humane eller historiske videnskaber, der er emnet for det efterfølgende kapitel. En væsentlig forudsætning for at udvikle en videnskabsteori er en bestemmelse af begrebet teori på et højere præcisionsniveau end det er muligt inden for den mere abstrakte kundskabsteori. Denne præcisering af teoribegrebet søger forfatteren at opnå ved at indføre to begrebsdistinktioner: nemlig dels *lokal teori versus universel teori* og dels *teori versus model*. Den første distinktion er allerede omtalt ved gennemgangen af det forrige kapitel, og vi skal straks vende tilbage til problemerne ved denne distinktion. Den anden distinktion, mellem teori og model, har forfatteren faktisk også introduceret tidligere, nemlig i det metodologiske bind. Men først her i denne videnskabsteoretiske diskussion fremstår distinktionen som fundamental for forfatterens standpunkt.

Forfatteren tager sit udgangspunkt i en bestemmelse af modelbegrebet, jeg selv har foretaget for nogle år siden.² Denne bestemmelse tilskriver modellen en *nytteværdi*, hvor teorien tilstræber en *sandhedsværdi*. Forfatteren modificerer denne bestemmelse af modelbegrebet ved at præcisere, at der er tale om *pragmatiske* modeller. Modeller kan nemlig også anvendes i en videnskabelig kontekst, hvor de uomtvisteligt har en teoretisk og ikke kun en praktisk betydning.³

Den anden distinktion er den førromtalte skelnen mellem lokale og universelle teorier. Som vi nævnte før, har forfatteren vanskelighed ved at placere de naturvidenskabelige teorier. Denne vanskelighed synes at hænge sammen med følgende strukturelle træk ved hans videnskabsteori:

- A Alle teorier er principielt af samme natur (der er ingen fundamental forskel mellem natur- og historiske videnskaber).
- B De historiske videnskabers teorier er lokale.

Hvoraf følger:

C Naturvidenskabelige teorier er lokale.

Som vi har set, har forfatteren da også i det erkendelsesteoretiske kapitel påstået alle teoriers lokalitet. Nu er det imidlertid et karakteristikum ved naturvidenskabelige teorier, at de tilstræber universalitet. Ja, de ikke alene tilstræber denne universalitet, men de er også forbandet succesrige i denne stræben. Denne modstrid bereder forfatteren mange kvaler, og efter min opfattelse slipper han ikke ud af disse, trods store anstrengelser. Et symptom på denne indre inkonsistens er den umiddelbare modstrid mellem den (iøvrigt universelle) erkendelsesteoretiske påstand på p. 97, at "alle teorier er lokale, fordi erkendelsens subjekt er det", og så selve distinktionen mellem lokale og universelle teorier.

Den samme angst for teori-hypostasering, som tvinger forfatteren til at se alle teorier som lokale, møder vi i afvisningen af begrebet *genstandsområde*, der afvises til fordel for begrebet *teoretisk felt*.

Forfatteren anfører to argumenter mod det første begreb:

- 1 "termen 'genstand' fører tanken hen på, at de forskelle som afgrænser teoretiske felter fra hinanden, er hvilke forskellige ting og begivenheder, som er underlagt teoriens love. Men det ville være en forveksling af tingene med deres egenskaber gennem en implicit antagelse om, at tingene udtømmende kan bestemmes af egenskaberne."
- 2 "det ligger i selve termen 'genstand', at det, teorien sætter på begreb, er konkret. Men dette vil let kunne føre til en ontologisering af teorierne, til en behandling af egenskaberne, som om de var ting."

I denne angst for en "ontologisering af teorierne" hører jeg en efterklang af Mach's angst for en ontologisering af atombegrebet omkring århundredskiftet. Men hvis ikke teorierne fortæller os noget om den materielle virkelighed, og dermed om den skinbarligt ontologiske, så synes jeg det er en underlig materialisme, forfatteren gør sig til talsmand for.

I et afsnit om teorier som forklaring på begivenheder forsøger forfatteren at afprøve sit meta-teoretiske apparat på et konkret eksempel. En ung mand i et forsikringsselskab drikker sig fuld, efter at sekretæren har afvist at gå med ham på diskotek. Forfatteren demonstrerer her overbevisende hvordan en række gængse samfundsvidenskabelige og psykologiske teorier fungerer som successive forklaringsmåder. Ingen af disse teorier, f.eks. køns- og klassespecifikke teorier er udtømmende. Men de udelukker heller ikke hinanden. En reel forklaring på forsikringsmandens opførsel kræver derimod en model, der nok tager sit udgangspunkt i en eller flere teorier, men som er særegen for den konkrete case.

Personligt mener jeg, at såvel den meget svage generaliserende forkla-

ringsform ved de enkelte lokale teorier, som den manglende formidling mellem teori og model, hænger sammen med at den type teorier, som forfatteren fremfører, slet ikke fortjener betegnelsen teori. Der er snarere tale om før-videnskabelige hypoteser. Alle de fremførte eksempler på forklaringer er således lette ofre for Seves kritik af de abstrakte almenbegreber i de psyko-sociale videnskaber.⁴ Det er da også øjensynligt, at forfatteren har et temmeligt ironisk forhold til disse naive "teorier". Et helt andet forhold end til f.eks. psyko-analysen. Måske er hovedproblemet ved forfatterens teori-begreb, at han ikke radikalt har taget konsekvensen af sine egne kliniske erfaringer og muget ud i arsenalet af sociologiske quasi-teorier. Forklaringen kan være at han endnu hænger så meget fast i et sociologisk paradigme, at han har svært ved at acceptere den logiske form, som en personlighedsteori nødvendigvis *må* få. En form der afviger betydeligt fra de teori-krav, der stilles i andre *genstands*-områder.

Psykologi og samfundsvidenskab

Også i afslutningskapitlet mærkes denne manglende integration mellem psykologi og samfundsvidenskab. Efter en række afsnit om samfundsvidenskab, om dens lokale karakter, om perspektivet for samfundsteori, og om ændring af samfundets lovmæssigheder, følger så det afsluttende afsnit om psykologi som individualhistorie. Et af bogens bedste. Heri kommer den trænede klinikers på praksis baserede forståelse af personlighedspsykologi til udtryk. Her mærkes også klart spændingen i psykologiens status som såvel en praksis profession og som en teoretisk disciplin. Men behandlingen af samfundsvidenskab hænger ikke sammen med behandlingen af psykologi. Det brændende spørgsmål om relationen mellem psykologi og samfundsvidenskab bliver end ikke tematiseret.

Konkluderende bemærkninger

Empiriproblemet er på mange måder en væsentlig bog. Den er baseret på en betydelig viden hentet fra mange forskellige områder, såvel praktiske, empiriske, teoretiske og filosofiske. Det vil være en nyttig bog for de forskere og studerende, der arbejder med psykologiens og med samfundsvidenskabens grundlagsproblemer. Det er en meget sober bog, der et langt stykke af vejen er funderet på et stringent kundskabsteoretisk standpunkt. Et standpunkt, der både er konsekvent materialistisk og antidialektisk. Bogen intenderer at fremlægge en materialisme uden modsigelser for herved at bidrage til et sundt metodologisk grundlag for psykologi og samfundsvidenskab. Empiriproblemet er derfor et væsentligt udtryk for den aktuelle grundlagsdebat. Bogen er på samme tid et monument over de teo-

retiske landvindinger, som er sket siden 1968, og over de videnskabelige hængepartier, som psykologien stadig har at slås med.

NOTER

- 1 Jvf. min artikel "Forandring og bevidsthed", *Psyke & Logos*, nr. 1, 1980, p.65-90.
- 2 Jvf. afsnittet "model og teori" i bogen *Psykologiens Metodelære* af Karpatschof et al., København, 1977.
- 3 Denne uklarhed ved mit oprindelige modelbegreb, som forfatteren nænsomt påpeger, er blevet udbedret i en ny artikel, som jeg er medforfatter af: "Modeller - af hvad og for hvem?", *Naturkampen* nr. 21, september 1981, af KRISTA-gruppen. I det nye modelbegreb indbefattes såvel teknologiske, teoretiske og ideologiske modeller.
- 4 Jvf. Sève's bog *Marxisme og personlighedsteori*, København, 1978, p.276-318.